

ÇUKURCA ve ÇUKURCALI İLİM ADAMLARI

Yaşar KAPLAN¹

Özet

Hakkâri'nin Çukurca ilçesi coğrafi konumu, köklü tarihi ve zengin kültür yapısı ile önemli bir ilçe merkezidir. Musul ve Van bölgeleri arasındaki dağlık bölgenin ortasında bulunmaktadır. Coğrafi konumu itibarıyla gözden uzak bir bölgede yer almasına rağmen zengin bir kültür dünyası oluşturmuş ve çok önemli ilim adamları ve edipler yetiştirmiştir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dini gelenekleri uzun bir süre beraber yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında bu ahenk bozulmuş ve bu kargaşada birçok tarihi yapı ve el yazması eser zarar görmüştür. Hakkâri, Van, Şırnak, Duhok ve Urmiye şehirlerine dağılmış olan Hakkârili aşiretler kökenlerini Çukurca Bölgesine dayandırmaktadırlar. Bu çalışmamızda tarih boyunca Çukurca'da yetişmiş ya da aslen Çukurcalı olan ilim adamlarının izini sürerek; hayatlarını, ilmi çalışmalarını ve eserlerini tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Hakkâri, Çukurca, Çelê, Âlim, Medrese

ÇUKURCA and SCHOLARS of ÇUKURCA

Abstract

Hakkari's Cukurca district is an important district Center with. It's rooted in history and rich culture, and geographical location. It is the mountainous region between Mosul and Van regions. Even though Geographically location is in an area out of sight it created a rich world of culture and intellectuals and very important and rare. Muslim, Christian and Jewish religious traditions have lived in peace there. The Nomadic Trade origins scattered to Hakkari, Van, Sirnak, Duhok and Urmia attributed the origins of Çukurca. During the first world war, this harmony was broken and the chaos that many historic buildings and damaged manuscript works. In this study, we grew up in Cukurca throughout history or the scholars who originally from Çukurca scholar trace; scientific studies of their lives, and we will try to introduce their works.

Keywords: Hakkari, Cukurca, Çelê, Scholars, Madrasa

¹ Arş. Gör. Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, yasarkaplan111@gmail.com

Giriş

Çukurca ilçesi; kuzeyde Hakkâri, doğuda Yüksekova, batıda Şırnak ve güneyde Irak sınırı ile çevrilidir. İsmi Osmanlı kaynaklarında Çal, halk arasında ise Çelê'dir. Çal; Kürtçe ve Farsça dillerinde “çukur” anlamına gelmektedir. Halk arasında kullanılan “Çel” ismi ise Kürtçe “doruk, zirve, yüksek yer” anlamına gelmektedir. Çukurca'nın yerleşim merkezine bakıldığında “Çel” isminin daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Çukurca Kalesi “Çel” diye adlandırılan yüksek bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir. Yerleşim yeri de yüksek bir noktada bulunmaktadır. Hakkâri'de “Çel” kelimesi bu anlamıyla birçok bölge için kullanılmaktadır. Hakkâri'nin meşhur Berçelan Yaylası isminde geçen “çel” kelimesi yüksek zirve ve doruk anlamında kullanılmıştır. Nitekim Berçelan Yaylasında “çel” denilen ve yan yana uzanan birkaç tane büyük kaya kütlesi bulunmaktadır. “Ber- çel- an” kelimesi de bu büyük zirvenin önü ya da aşağısı anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Şemdinli'de bulunan “Çarçel Yaylası” da ismini yan yana duran dört tane sivri doruktan almış alıp “dört zirve” anlamına gelmektedir. “Çel” ismi, Osmanlı döneminde başka yerleşim yerleri için de kullanılan “Çal” ismi ile olan benzerliğinden dolayı Osmanlı kaynaklarında “Çal” olarak kullanılmıştır. Yoksa zannedildiği gibi Çukurca'nın yerleşim merkezi çukur olduğu için çukur anlamına gelen “Çal” ismi ile bir ilgisi yoktur. Bu sebeple Çukurcalı ilim adamlarının hiçbirisi “Çal-lı” nisbesini kullanmayıp “Çel-i” nisbesini kullanmışlardır.

Tarihte Çukurca

Çukurca gibi dağlık bir bölgenin ortasında bulunan kuytu bir yerleşim merkezinin tarihini ortaya çıkarmak oldukça zordur. Bu zorluk, bölgedeki siyasi ve toplumsal gelişmelerin kayıt altına alınmasının tarihçiler için hem zor hem de önemsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra bölge ile ilgili bilgi verebilecek olan tarihi kaynakların Birinci Dünya Savaşı esnasında büyük bir tahribata uğraması ve bölgede arkeolojik çalışmaların hiç yapılamamış olması gibi etkenler de sıralanabilir. Çukurca tarihi ile ilgili veriler Hakkâri bölgesinin merkezinde bulunmasından dolayı Hakkâri ile ilgili gelişmelerin kaydedildiği belgelerde gelişigüzel serpiştirilmiştir. Çukurca'nın “Çelê” şeklinde kullanılan ismi ilk olarak İdris-i Bidlisi'nin 1515 yılında Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektuplarda geçmektedir. Bidlisi, bu mektuplarında bölgedeki Osmanlı- Safevi çekişmesi ile ilgili son bilgileri aktarmaktadır. Bu mektuplardan birisinde, bölgedeki önemli şehir ve kalelerin konumunu ve kimin yönetiminde olduğunu belirten çok önemli bir harita eklemiştir. Bu haritada Çel Kalesi ve hemen Çukurca'nın güneyinde Irak sınırları içerisinde Bervari Bala olarak tabir edilen bölgede bulunan Hırör ve Bêtenur Kaleleri, Hakkari emiri Seyyid Muhammed Bey'e bağlı Bayrak Bey denilen bir kişinin yönetimi altında görünmektedir (Hüseyni, 2015, s. 350). Bidlisi, Çukurca'nın ismini “Çal” şeklinde değil “Çel” şeklinde yazmıştır. Bu durum Hakkâri Beyliğinin güney sınırlarının adı geçen dönemde İmadiye'nin hemen yakınlarına kadar geniş olduğunu göstermektedir.

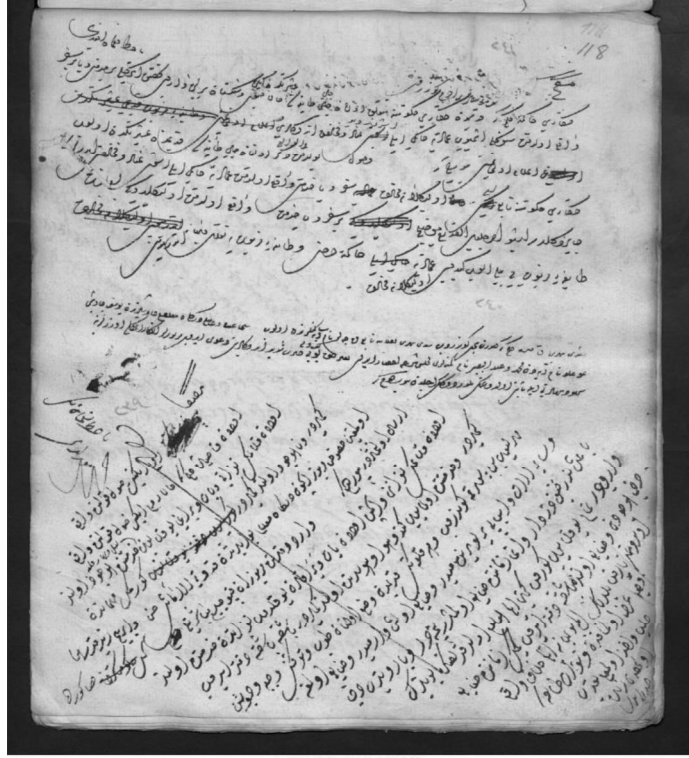

Hâkimine hüküm ki; Südde-i saadetime adam gönderip Hakkâri Hükümetine bağlı olan Çallı taifesi aşiretinden iken bir hizmet ya da sefer vaki olduğunda seninle beraber hareket etmeyip İmadiye Hâkimi ile beraber hareket ederiz diye sana muhalefet ettiklerini duyduğumda buyurdum ki; Çallı taifesi eskiden beri aşiretinden olup Hakkâri Hükümetine tabi olduklarından sefer ve hizmet döneminde İmadiye Hâkimi ile beraber hareket ederiz demeleri caiz değildir. Bu emrim mucibince bir sefer veya hizmet gerektiğinde adı geçen taifeye, muhalif İmadiye Hâkiminin onları yönlendirmesine ve adı geçen taifenin bahane uydurmasına fırsat vermeyesin” (BOA. A. {DVNSHM.d...No: 69. Hk: 241, S. 118)

Gülabi Bey ile Zeynel Bey arasındaki çekişmede, Çukurca'nın da mensubu olduğu Pınyanış Aşireti Gülabi Bey'den yana tavır koymuştur. Bu aşiret ile Hakkâri emiri Zeynel Bey arasındaki anlaşmazlığın temel sebebi, daha eski bir dönemde Çukurca'dan göç eden bazı Pınyanış Aşireti mensuplarının, Şahkulu Bılêlan öncülüğünde Urmiye havhalisindeki Soma ve Selmas bölgelerinde önemli bir güç haline gelip ayrı bir yönetim kurmaları ve Zeynel Bey'e bağlılıklarının zayıflaması olarak ortaya çıkmaktadır (Kaplan, 2016, ss. 479- 524).

Kâtip Çelebi (ö. 1657) de Cihannüma isimli eserinde dönemindeki (1631-1632) Hakkâri Beyliği ve ona bağlı bölgeler hakkında bilgi verirken Çel olarak isimlendirdiği Çukurca hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Nahiye-i Gever; bu Culemêrg 'in doğu tarafında dağlar arasında bir sahrada olan bir nahiyedir ki ondan bir nehir gelip ve Culemêrg'ten gelen ayrı bir nehir ile birleşip dağlar arasında akarak Hakkâri'ye tabi Çel nahiyesinin yanından geçerek Bisutun ve Stuné kalelerinin yakınından İmadiye'ye bağlı Zébar bölgesinde bir taş köprüünün altından geçer.... Çel Kalesi özel bir beylik olup kendisine bağlı birçok kale ve yer vardır. Lakin bir zamanlar Hakkâri'ye bağlı bir yer addolunmuş idi. Çel Kalesi; Bisutun'un karşısında ve güneyinde bulunan büyük bir kaledir ve aynı zamanda büyük bir dağın köşesindedir. .... Hirur Kalesi, İmadiye'nin kuzeydoğusunda Bisutun'un güneybatısında bir dağ kalesidir. Üç dağ arasında düzde kasabası ve kuzeydeki büyük dağ üzerinde kalesi vardır*” (aktaran Kaplan, 2013, ss. 107- 130). Kâtip Çelebi'nin bahsettiği Bisitun kalesi Şemdinli'nin güneyine düşmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Bisitun ile Bidlisi'nin bahsettiği Bêtenur kaleleri ismen karıştırılmıştır. Kâtip Çelebi'nin aktardıkları Çukurca'nın Hakkâri emirleri ile akraba olan beyler tarafından yönetilen özel bir beylik olduğunu ortaya koymaktadır.

Çukurca ile ilgili bilgi veren bir diğer önemli eser, Hakkâri emirlerinden Yahya Bey (ö.1617) ve Mir İmadeddin'in (ö. 1640) kâtibi Temer Yazıcı tarafından, 1587'den 1634'e kadar Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum yazma eserdir. Eserde aktarıldığına göre, 1629- 1633 yılları arasında Hakkâri emiri olan Şerefhan, kardeşi Seyyid Muhammed Bey'i Çukurca Kalesine yönetici olarak atamıştı. Mir İmadeddin, amcası Şerefhan'ı 1633 yılı başlarında öldürüp yönetimin başına geçince amcası Seyyid Muhammed'i görevinde bıraktı. Seyyid Muhammed Bey Çukurca bölgesinin ekin ve adam bakımından az olduğunu belirterek Tuxub

A. {DVNSMHM.d.00069

Belge 2: İstanbul'dan 1593 yılında Hakkâri Emirine gönderilen hüküm

bölgesini isteyince, İmadeddin adı geçen bölgenin yarısını verdi. Bunun üzerine başka yerleri istedi. İmadeddin, o istediği yerleri de kendisine verdi. Fakat Seyyid Muhammed Bey'in istekleri bitmek bilmiyordu. Bunun üzerine İmadeddin istediği bölgeleri kendisine vermeyi reddetti. Seyyid Muhammed Bey de Nesturilerden oluşturduğu bir kuvvetle Culemêrg yakınlarında birkaç köyü talan etti. İmadeddin buna bir son vermek için kardeşi Tatarhan (Teterxan) komutasında bir askeri kuvveti Çukurca üzerine gönderdi. Seyyid Muhammed Bey de Pınyanışi, Tuxubi, Tiyari ve Çelilerden bir kuvvet oluşturarak savaşa hazırlandı. Çukurca ağalarının soylarını dayandırdıkları Piroz Bey (Piroz Begê Çeli) de kendisine yardım ediyordu. Seyyid Muhammed'in kuvvetleri Çukurca kalesinde savunmaya geçtiler. Tatarhan, uzun süren kuşatma esnasında ancak birkaç konağı alabilmişti. Muhasara uzayınca Bervari ve İmadiyeliler de kaledekilerin yardımına gelmişlerdi. Bunun üzerine bizzat Mir İmadeddin yeni askeri kuvvetleri yanına alarak Çukurca Kalesini muhasara eden kardeşi Tatarhan'ın yardımına geldi. Beraberinde top da getirmişti. İmadeddin'in geldiğini duyan Berwari ve İmadiyeliler geri gittiler. Bunun üzerine kaleye kapanan Müslüman ve Nesturiler ölüm kalım savaşına hazırlandılar. Ordunun kumandasını eline alan İmadeddin uzun bir süre toplarla vurmasına rağmen kaleyi düşüremedi. Kaledeki Pınyanışilerin maneviyatını kırmak için kardeşi Tatarhan'a, Pınyanış bölgesini yakıp yıkmasını, taş üstünde taş bırakmamasını emretti. Tatarhan, bu görevi en iyi bir şekilde yerine getirmesine rağmen kaledekilerin maneviyatını kıramadı. Uzun bir muhasaradan sonra kaledekilerin barutunun bitmesi ve kaleye giden su yolunun kapatılmasından dolayı kaledekiler can emniyetlerinin sağlanacağı sözü ile kaleyi İmadeddin'e teslim ettiler (aktaran Kaplan, 2016, ss. 505- 506). Mir İmadeddin, İmadiye'ye kadar olan kale ve yerleşim birimlerini aldıktan sonra Culemêrg'e geri döndü. Bu tarihte Çukurca bölgesinde ilk kez top kullanılarak büyük bir tahribat oluşturulmuştur. Çukurca kalesi yıkılmış ve Pınyanışilere ait köyler yerle bir edilmiştir. Bu eserde Çukurca Kalesi dışında taş konaklardan bahsedilmiştir. Bu durum Çukurca taş konaklarının daha erken bir dönemde yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu dönemde artık Çukurca'nın yönetimine Piroz Bey geçmiş ve torunları Cumhuriyet dönemine kadar aşiret reisi sıfatıyla yöneticilik yapmışlardır. Pirozbey ailesi Çukurca kalesi yıkılmış olduğundan adı geçen konaklarda kalarak bu konakları; barınma, yönetim ve savunma amaçlı kullanmışlardır.

Çukurca'da İdari Yapılanma

Tanzimat'ın 1839'da ilanı ile beraber bölgedeki Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla yeni bir idari yapılanmaya gidilmiştir. Buna göre artık yerel beylerin yerine merkezden atanan vali, kaymakam ve müdürler tarafından yönetim sağlanacaktı. Çukurca bu tarihten Cumhuriyet dönemine kadar bazen Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye bazen de Hakkâri sancağına bağlı bir kaza olarak varlığını devam ettirmiştir. Hakkâri Beyliğinin ortadan kalkmasından sonra Diyarbakır Eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan, Mardin kazaları birleştirilerek Aralık 1847'de Kürdistan Eyaleti kuruldu (Doğan, 2012, s. 34). 1852'de Hakkâri, Van, Mardin ve Cizre Hakkâri Eyaleti adı altında yeniden teşkilatlandırıldı (*Salname-i Devlet*, 1269 (1853), s.75); (*Salname-i Devlet*, 1270 (1854), s. 82). Fakat Mehmet Hurşit Paşa'ya göre bu dönemde Hakkâri, Van Eyaletine bağlı bir liva olarak görünmekte ve bu livanın; Çölemerik, Elbak, İmadiye, Mahmudi, Gevar, Beytüşebap, Tiyar-ı Ulya ve Sufla, Çal, Kotur ve Dırı isimli kazaları vardır (Hurşid, 1997, s. 232). 1855'te de Çal bir kaza olarak Hakkâri Livasına bağlılığını devam ettirmiştir (*Salname-i Devlet*, 1271 (1855), s. 90). 1866'da Van Eyaleti kaldırılarak Van ve Hakkâri livaları, Liva-i Van Hakkâri ismi ile Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Çukurca "Çal maa Tiyari" adı altında kaza yapılmıştır (*Salname-i Devlet*, 1283 (1866), ss. 170- 173). Bu durum 1867 yılında da devam etmiştir. 1870 yılında ise Beytüşebap, Çal ve Nesturi arazisi nahiye olarak Çölemerik kazasına bağlanmıştır. Bu dönemde Çölemerik, Erzurum Vilayetinin Van sancağının dokuz kazasından biridir (Erzurum Vilayet Salnamesi, 1287 (1870), ss. 61-62). 1881 tarihinde ise Hakkâri, yeniden ayrı bir vilayete dönüştürülmüştür. Bu tarihten 1886 tarihine kadar bu durum devam etmiştir. Buna göre Hakkâri Vilayetinin Çölemerik, Gevar ve Elbak livaları bulunmaktadır.

Çölemerik livası; Beytüşebab, Çal ve İmadiye isimli üç kazadan oluşmaktadır (*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1299 (1882), s. 69). 1886'da Çal kazası ismi, Çal maa Tiyar ve Tuhub olarak değiştirilerek bu bölgeler de eklenmiştir (*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1303 (1886), ss. 55-56). Hakkârî'nin 1889'da tekrar sancak olarak Van vilayetine bağlanması ile beraber şu kazalar ona bağlanmıştır: Liva Merkezi, Elbak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamurat'ul-Hamid, Beytüşebab, Oramar ve İmadiye. Çal kazası 6 nahiye ve 50 köyden oluşmaktadır (*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1306 (1889), ss. 479-480). 1890 yılında bu durum devam etmiştir. Buna göre Çal kazasına bağlı nahiye ve köyler şunlardır; Pınyanış (10 köy), Tuhub (8 köy), Dêz (10 köy), Ertuş (8 köy), Aşağı Tiyar (6 köy), Yukarı Tiyar (8 köy) (*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1307 (1890), ss. 674-680). 1891'de Çukurca'nın idari yapısında bir değişiklik olmamıştır. Ama 1892 yılında Çal kazası 50 köyü ile beraber nahiye sıfatıyla sancak merkezine bağlanmıştır (*Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1309 (1892), s. 694-698). 1899 Van Vilayet Salnamesine göre Çukurca (Çal); Ertuş ve Tiyar nahiyeleri ile beraber Çölemerik kazasına bağlıdır (Evin, (2000), ss. 89-109). Bundan sonra Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Çukurca Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye olarak varlığını devam ettirmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bucak merkezi olan Çukurca, 1953 yılında 6068 sayılı kanun ile ilçe yapılmıştır.

Cuinet, 1892'de, Culemêrg'in 3 nahiyesi ve 120 köyü olduğunu kaydetmiştir. Cuinet'ye göre, Culemêrg Kent merkezinin nüfusu toplamda 4.600 idi. Cuinet'nin verilerine göre en çok nüfuslu Çal Kazasının merkezi Çal Kasabasında 1.000'i Müslüman ve 200'ü Yahudi olmak üzere, toplam 1.200 kişi yaşamaktaydı (Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 3311). Osmanlı döneminde 1912 yılında yapılan nüfus sayımına göre Çal merkezinde 1.300 kişi yaşamaktadır (DH.SYS.100.7/14).

Belge 3: 1912 Yılı Çukurca'nın Nüfusu

Çukurca Merkez ve Bağlı Köylerde Bulunan Tarihi Yapılar

Aşağıda tarafımızca tespit edilen tarihi yapılar sıralanmıştır.

No	Türkçe İsmi	Kürtçe İsmi	Kilise	Cami, Kale, Konak
1	Çukurca	Çelê		1 Emir Şaban Camii
2	Çukurca	Çelê		Taş Konaklar
3	Çukurca	Çelê		Dervişoğlu Konağı
4	Çukurca	Çelê		Pirozbey Konağı
5	Çukurca	Çelê		Mehmet Turan Konağı
6	Çukurca	Çelê		Enver Parlak Konağı
7	Çukurca, Bey Mah.	Sidan		Su Kemerli
8	Çukurca	Sidan		1 Qasrı Heftgan (Kale)
9	Dedeköy	Betrut		1
10	Çağlayan, Kurbe Mah.	Erboş, Kurbe	2	1 Cercis Peygamber Camii
11	Han Yaylası,	Gundê Mızgeft		1
12	Han Yaylası	Xana Sêgund		1

13	Çınarlı Köyü,	Şivrezan,		1
14	Çınarlı, Karasu Mah	Bêrcêlan		1
15	Çayırli, Kınıklı Mah.	Erij, Hêrkaş		1
16	Kavuşak Köyü	Bilêcan		1 Avdel Ömeran Camii
17	Kavuşak, Baştepe Mah	Bilêcan, Serani		1 Mela Silêman Camii
18	Kurudere Köyü	Marufan		1 Hacı Davud Camii
19	Gündeş, Köprülü	Gêmana Kevın		1
20	Kazan, Benekli	Tiyar, Sivsidan		1 Hızır Camii
21	Kayalık, Meşeli	Zawite, Hêşet		1 Süleyman Peygamber Camii
22	Gündeş	Gundekê	1	
23	Köprülü, Yeşildere	Mınyanış	1	
24	Akkaya	Serespi	1	
25	Akkaya, Sarıyer	Suyarkê	1	
26	Akkaya, Dağdibi	Çemê Xiyo	1	
27	Akkaya, Dikenli	Bite		1
28	Cevizli	Güzereş		1 Pirment Türbesi
29	Cevizli, Yaylak	Güzereş, Mezri	1	
30	Cevizli, Başak	Gundki	1	
31	Narlı	Biyadır		Pir Gewher ve Serberan Camileri, Ş. İsmail Türbesi
32	Narlı, Güllüce	Biyadır, Qesran	1	
33	Narlı, Taşlık	Biyadır, Bêlat	1	
34	Narlı, Bulutlu	Bêlat	1	
35	Kayalık, Çeltik	Zawite, Tuxib	1	
36	Kazan, Yapraklı	Tiyar, Gıse	1	
37	Kayalık, Kaynaklı	Zawite, Bıricê	1	
38	Kazan, Güzeldere	Bêrewıl	1	
39	Kazan	Tiyar	1	
40	Çukurca, Bey Mah	Çelê, Bê	1	
41	Taşbaşı, Dereyanı	Derava Seyidan	1	
42	Kayalık	Zawîte		Zawite Camii ve Akar Camii

Çukurcalı İlim Adamları

İsimlerine ulaştığımız Çukurcalı ilim adamlarının bir kısmı Çukurca'da yaşamış iken bir kısmı ise Çukurca dışında yaşamışlardır. Araştırma neticesinde Çukurca'da ilim ile meşgul olmuş olan üç önemli aile tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Molla Ömer el-Çeli'nin (ö. 1710) ailesi olup XVII. yüzyılda Çukurca'dan ayrılıp Bervari mıntıkasındaki Mayi köyüne yerleşmişler ve oradaki medresede dini tedrisata devam etmişlerdir. Molla Ömer'in vefatıyla bu aileden kimse kalmamıştır. İkinci önemli aile ise Molla Haydar'ın ailesi olup XVII. yüzyılda İmadiye'den gelerek Budak Bey döneminde Çukurca'ya yerleşmişlerdir. Bu aile Aydın soyadını kullanmaktadır. Üçüncü aile ise Molla Hibetullah Hatipoğlu'nun ailesi olup Maye köyünden gelerek Çukurca'ya yerleşmişlerdir. Nitekim bu aileden Molla Muhammed 1280 (1863) yılında Çukurca'da kadılık görevi yapmıştır. Bu aile de Hatipoğlu soyadını kullanmaktadır.

Ahmed-i Hani

Ahmed-i Hani Çukurca'nın Han Köyünden göç eden Hani aşiretinin bir mensubu olarak 1651 yılında Doğu Beyazıt'ta dünyaya gelmiştir. Hani Aşireti 15. yüzyılda Hakkâri'nin Çukurca ilçesinin Han (Xan) köyünden Beyazıt'a göç etmiştir. Babası Şeyh İlyas ve annesi Gülnigar Hanım'dır. Hani, ilk olarak babasının yanında eğitimine başlamıştır. Daha sonra Beyazıt'taki Muradiye medresesinde ilim tahsil etmiştir. Ardından Ahlat, Bitlis, Cizre'de eğitim hayatına devam etmiştir. Bağdat, Şam, Halep ve Mısır'a çeşitli seyahatler yapmıştır. Bu arada Kâbe'yi tavaf etmiştir. Eğitimini bitirdikten sonra Muradiye Medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır. Bunun dışında da Beyazıt Beyi Mir Muhammed'e divan kâtipliği görevi yapmıştır. Ahmed-i Hani Kürtçe, Farsça, Türkçe, Arapça dillerini çok iyi bilmekle beraber eserlerini yalnızca Kürtçe yazmıştır.

Ahmed-i Hani büyük bir âlim olup hayatı boyunca ilim ve bilgeliğin yayılması için çalışmıştır. Çeşitli eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. 1683 yılında "Nûbihara Biçûkan-Küçüklerin Turfandası" isimli Arapça- Kürtçe sözlüğünü yazmıştır. Bu eseri ile medreseye yeni başlayan çocukların kolay Arapça öğrenmelerini amaçlamıştır. Çeşitli şiirsel uyaklar ve ritimlerle yazılmış 14 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm öğrenmenin ve dürüstlüğü yararları, öğretmenlerin görevleri, sabırlı olma, mücadele, bilgiyi pratikle bütünleştirme vb. öğütlerle başlar. 1687 yılında "Eqîda İmanê" (İman Akidesi) isimli eserini yazmıştır. Bu eser 73 beyitten oluşan uyaklı bir dini kitaptır. 1695 yılında da Kürt Edebiyatının şaheseri olan "Mem û Zin" isimli mesnevisini yazmıştır. Bu eserleri dışında günümüze kadar ulaşan şiirlerinden oluşan bir divanı mevcuttur. Şeyh Ahmed-i Hani, 1709 yılında Doğu Beyazıt'ta vefat etmiştir (Doski, 2008, ss. 85-112). Türbesi, Doğu Beyazıt'a 8 km. mesafede bulunan İshakpaşa Sarayının üst kısmındadır.

Ömer b. Ahmed el- Çeli, el- Mayi (1635- 1710):

İsmi Ömer b. Ahmed b. Molla Muhammed b. Molla Ömer b. Molla İbrahim el- Çeli, el- Mayi'dir. Çukurcalı olması hasebiyle el-Çeli; Mayi köyünde bulunan Mayi Medresesinde ders vermesinden dolayı da Mayi nisbelerini almıştır. Mayi köyü Çukurca'nın güneyindeki Irak sınırından 6 km uzaklıkta olup Bervari Bala ismi verilen bölgede bulunmaktadır. Ömer b. Ahmed ilim ile meşgul olan köklü bir aileye mensup olup 1045/1635 yılında Çukurca'da doğmuştur. Dedesi Molla Muhammed, önemli bir âlim olup hesap ilmine dair Bahaaddin Muhammed b. Hasan el- Amili'nin (ö.1031/1622) "el- Hülasat- fi'l- Hisab" isimli eserine bazı yorumlar getirmiştir. Babası Molla Ahmed de önemli bir âlim idi. Nitekim Molla Ömer "Hülasatü'l- Hisab" adlı esere yazdığı şerhte babasının daha önce bu esere "Talikat ala Şerhi'l- Haşiyeti'n- Nesefi fi İlmi'l- Kelam" adıyla talikat yazdığını belirtmektedir. (Badi, 2017, s. 125). Bu aile uzun yıllar Çukurca'da ilim tedrisatı ile meşgul olmuştur. Molla Ömer'in babası Molla Ahmed döneminde, Çukurca'yı terk ederek Mayi köyüne yerleşmişler ve buradaki medresede ders vermişlerdir. Molla Ömer 1710 yılında Mayi köyünde taundan vefat etmiştir. Onun vefatı ile bu aileden kimse kalmamıştır (Badi, 2017, s 114).

Molla Ömer birçok eser yazmıştır. Astronomi ve hesap ilmine ilgi duymuş ve bunun yanı sıra güzel ve ince şiirler yazmıştır. (Badi, 2017, s. 114). Maalesef eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan eserlerine göre, dini ve fenni ilimlerde derin bir bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Arap dili ve grameri üzerine büyük bir vukufiyeti vardır. "Haşiyetü'l- ala Haşiyei'l- Bahaiyye fi'l- Hisab" adlı eserinde kendi döneminde bilgiye ilgi gösterilmemesinden şikâyet etmektedir. İlme gereken değerlerin verilmediği ve âlim ile bilgelere sahip çıkılmadığını aktarmaktadır. Fakat o bütün bu olumsuzluklara rağmen ilmi eserler yazmaya devam edeceğini belirtmektedir. Günümüze ulaşan dört eseri vardır. Bu eserlerin birçok nüshası mevcuttur. Bu durum Molla Ömer'in yazdığı eserlerin medreselerde okutulan önemli kitaplar olduğunu göstermektedir.

1- **Haşiyetü'l- ala Haşiyei'l- Bahaiyye fi'l- Hisab:** Bu eser Bahaeddin Muhammed b. Hasan el- Amili'nin (ö.1031/1622) “ el- Hülasa fi'l- Hisab” adlı eseri üzerine yazılmış bir

şerhtir. Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Darü'l- Mahtutat Irakıyye, No: 15142, istinsah tarihi 1095; No: 10087; No: 37394; No: 37883 (aktaran, Karadaği, 2013, ss. 307-318), Darü's- Saddam li'l- Mahtutat, No: 37394 (aktaran Karadaği, 1999, s. 103). Musul'daki şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Musul Evkaf Merkezi kütüphanesi, 1139/1726 tarihinde istinsah edilmiştir; Musul Numaniye Medresesi Kütüphanesi; el- Hacıyat Medresesi Kütüphanesinde iki nüsha olup biri 1129 yılında biri de 1071 yılında istinsah edilmiştir. Tokyo üniversitesi, Doğu Araştırmaları ve Kültür merkezi, Mustafa Elektronik Kütüphanesi, 36 varaktan oluşmaktadır. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, (Ollers 0883 – 08) numarada kayıt altına alınmıştır. 22 Şevval 1122'de istinsah edilmiştir (aktaran Badi, 2017, s. 114).

Belge 4: Haşiyetü'l- ala Haşiyei'l- Bahaiyye fi'l- Hisab adlı eserin yazma nüshası

2- **Haşiyetü ala'l- Haşiyeti fi'l- Adab:** Arap dili ve grameri ile ilgili bir eserdir. Şu

kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır: Darü'l- Mahtutat Irakıyye, No: 9/38614 (aktaran Karadaği, 2013, ss. 307-318); Musul Evkaf Merkezi kütüphanesi. Tokyo Üniversitesi, Doğu Araştırmaları ve Kültür Merkezi, Mustafa Elektronik Kütüphanesi (aktaran Badi, 2017, ss. 120-121). Bir nüshası Molla Hibetullah b. Muhammed Said Mihri hattıyla yazılmış olup Duhok'un Akre ilçesinde Bılınd Muhammed Şükrü'nün özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

Belge 5: Haşiyetü ala'l- Haşiyeti fi'l- Adab adlı eserin yazma nüshası

3- **Haşiyetü ala Haşiyeti Mir Ebi'l- Feth ala Şerhi Muhammed el- Hanefi ala Risaleti Adudiyye fi İلمي Münazara:** Mir Ebi'l- Feth olarak bilinen Muhammed b. Emin es-Sadi el- Erdebili'nin (ö. 1543) eseri üzerine yapılan bir haşiyedir. Erdebili de ünlü kelim ve usul âlimi Aduddin el- İci'nin (ö. 756/1355) “er- Risaletü Adudiyye” isimli eseri üzerine şerh olarak yazmıştır. Molla Ömer'in bu eseri bazı nüshalarda “Haşiyetu Ömer el- Çeli ala Mir Ebi'l- Feth” ismiyle yazılmıştır. Nüshaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Darü'l- Mahtutat Irakıyye, No: 29422; No: 2/17466; 1/36457; No: 17466; No: 3/39193 (aktaran Karadaği, 2013, ss. 307-318); Köprülü Yazma Eser Kütüphanesinde iki nüshası vardır. Birincisi (251/3 – 551) numarada

kaydedilmiştir. 1084 tarihinde istinsah edilmiştir. İkincisi ise (231/3 – 5159) numara ile kayıt altına alınmıştır. 1090 yılında istinsah edilmiştir. Musul es- Saiğ Medresesi Kütüphanesinde, 1097 yılında yazılmıştır. Musul Ahmediye Medresesi Kütüphanesi (aktaran Badi, 2017, ss. 122-123).

4- **Talikat ala Eşkali't- Te'sis fi Fenn'il-Hendese:** Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseyini es-Semerikandi (ö. 702/1303) tarafından kaleme alınan "Eşkali't- Te'sis" adlı eser üzerine talikatlarda bulunmuştur. Tek nüshası 1332/1904 tarihinde Molla Hibetullah b. Muhammed Said Mihri hatırıyla yazılmış olup Duhok'un Akre ilçesinde Bılınd Muhammed Şükrü'nün özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

Belge 6: Haşiyetü ala Haşiyeti Mir Ebi'l- Feth adlı eserin yazma nüshası

Mela Ali Ertoşi

Bahdınan emiri Qubad Bey'in emri ile 1081(1670) tarihinde Mustafa b. Muhammed önderliğinde İmadiyedeki önemli ilim adamları tarafından yazılan "Fetava ibn Hacer" isimli yazma eserde İmadiyedeki önemli âlimlerin isimleri kayda geçirilmiştir. Bunlardan bir tanesi de İmadiyedeki Muradhan Medresesi müderrisi Zübdetü'l- Fukaha olarak isimlendirilen Mela Ali Ertoşi'dir. Bu yazma eser Dar'üs- Saddam li'l- Mahtutat'ta 21002 numarası ile kayıt altına alınmıştır (aktaran Karadaği, 1999, ss. 51- 52)

Salih b. Ahmed Maronisi

Hakkâri Belde (Bajêr) Medresesinde 1204 (1789) hicri tarihinde el- Envar isimli eseri ait bir elyazması yazmıştır. Eserin yazma işini bitirmeden vefat etmiştir. Bu yazma eser Dar'üs- Saddam li'l- Mahtutat kütüphanesinde 5002 numara ile kayıt altına alınmıştır. (aktaran Karadaği, 2002, s. 15).

Mevlana Muhammed el- Çeli Efendi

1173/1759 tarihinde Van'da müderrislik yapmıştır. Muhammed Emin b. Molla Nevruz b. Kasım onun öğrencisi iken "Fevaidu'l- Fenariye" isimli eseri istinsah etmiştir. Bu eserin yazma nüshası Dar'ül- Mahtutat Irakıyye Kütüphanesinde 38242 numara ile kayıt altına alınmıştır. (aktaran Karadaği, 2013, s. 317; Karadaği, (2002), s. 45).

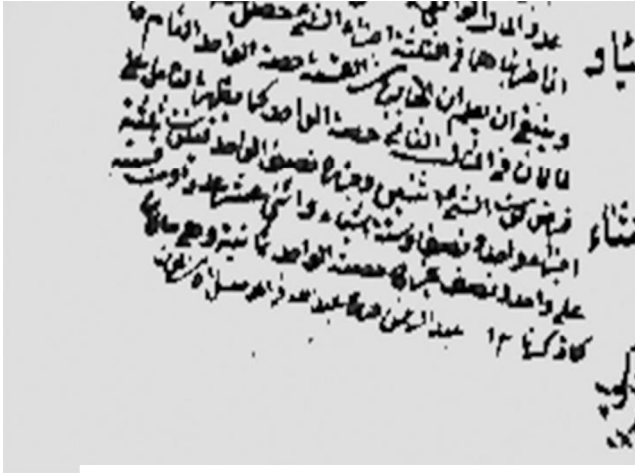
Abdullah b. Mustafa el- Pınyanışı

1097/1686 tarihinde Çölemerik'teki Sorığ Medresesinde "Külliyatı Sadi" isimli eseri istinsah etmiştir. Bu yazma eser Dar'ül- Mahtutat Irakıyye'de 16142 numarası ile kaydedilmiştir. Abdullah b. Mustafa el- Pınyanışı bu eseri istinsah ederken adı geçen medresede Molla Hüseyin ve Molla Yunus müderris idiler. (aktaran Karadaği, 2013, s. 282). Sorığ Medresesi ile Biçer Mahallesiindeki Gumbeta Sor/ Kızıl Kümbet Medresesinin kast edildiğini düşünüyoruz.

Molla Abdurrahman el- Çeli

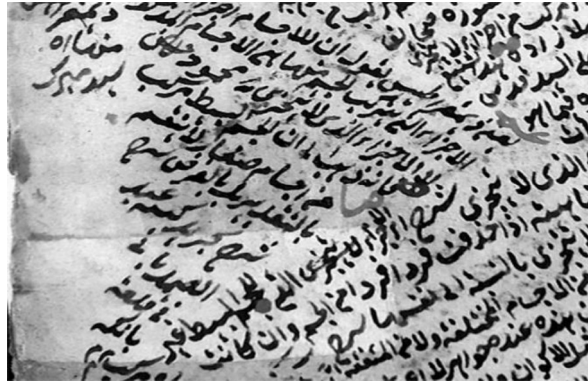
Bu âlim hakkında çok kısıtlı bir bilgiye sahibiz. Mahmud b. Muhammed b. Ömer el- Çağmini el- Harezmi (ö.618/1221 ya da 745/1344)ye ait astronomi eserine bir şerh yazmıştır. Bu şerh 1135/1722 yılında Abdullah b. İmadeddin tarafından Musul'da istinsah edilmiştir. Abdullah, Abdurrahman el- Çeli'den bahsederken "Allah ona rahmet eylesin" demektedir. Bu bilgilerden Abdurrahman el- Çeli'nin 1722 yılından önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Belge 7, 8: Molla Abdurrahman el- Çeli'ye ait eserin yazma nüshaları

Abdussamed b. Mevlana Mahmud Banki

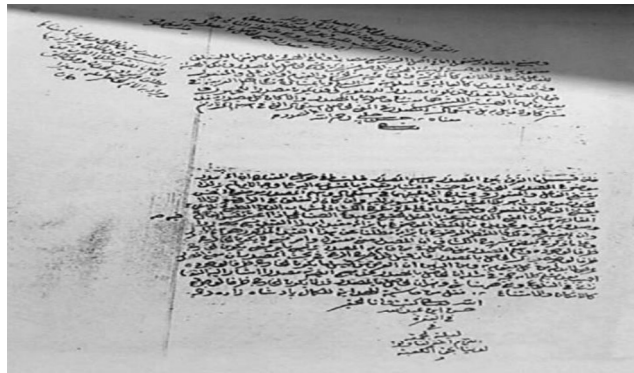
Muslihiddin el- Lari el- Ensari'ye (1510- 1572) ait "Haşiyetü'l- Lariyye'l- Vakia ala Kitabi'l- Kadı: Şerhü'l Hidaye" isimli eseri istinsah etmiştir. Bu eseri 1202/1778 yılında Pınyanış bölgesindeki Bankê Kalesinde, adil emir Hasan Bey b. Taki Sultan Zade döneminde yazdığını kaydetmiştir. Çukurca'ya bağlı Pınyanış bölgesindeki Marufan köyünde Bankê isimli bir kale kalıntısı bulunmaktadır.

Belge 9: Banki'ye ait yazma nüsha

Mela Hasan Çeli

Taftazani'ye ait "Şerhü'l- Mutavvel" adlı belagat ilmi üzerine yazılan esere hamış yazmıştır. Bu eser Çölemerikli Şeyh Abdülhamit tarafından Nakşibendi Tekyesine vakfedilmiştir. Daha sonra Bamernne'de Şeyh Bahauddin Efendi'nin babası Muhammed Halid Nakşibendi tarafından satın alınmıştır. (el- Kıtani, 2010, s. 92). Bu eser Hasan b. Abdullah tarafından

Belge 10: Molla Hasan Çeli'ye ait Hamış'ın yazma nüshası

Akre’de istinsah edilmiş olup tarih yazılı değildir (Kıtani, 2010, s. 380). Yazma nüshadan 18. Yüzyıl öncesine ait olduğu çıkarılabilir.

Molla Ahmed el- Çeli

Darü’l- Mahtutat Irakîyye’de bulunan Müsennefat’ı Molla Ahmed ismi altında “el- Haşiyetü’l- Vakia ala’l- Mes’eleti Şeiriryeye li Şerhi’l- Çağmini” isimli bir haşiyesi bulunmaktadır. Yazma nüsha 2/14299 numarası ile kayıt altına alınmıştır. Bu yazma nüshada Molla Ahmed’in, Muslihiddin el- Lari el- Ensari’nin (1510- 1572) öğrencisi olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda Molla Ahmed’in Astronomi ilminde Molla Ahmed b. Molla Haydar’ın hocası olduğu da belirtilmektedir (aktaran Karadaği, 2013, s. 318). Bu durumda bu ilim adamının XVI. yüzyılda yaşadığı anlaşılmaktadır.

Muhammed Salih el- Çeli

Bu ilim adamının istinsah ettiği birçok eser nüshası bulunmaktadır. 1292/1875 tarihinde “Şerhü’l- Akaidi’n- Neseî” adlı eseri istinsah etmiştir. Bu yazma eser Dar’ül- Mahtutat Irakîyye’de 20081 numarası ile kayıt altına alınmıştır (aktaran Karadaği, 2013, s. 309). Bunun dışında “Feraiz” isimli bir eseri istinsah etmiştir. Yazma nüshası Dar’ül- Mahtutat Irakîyye’de 8803 numarası ile kayıt altına alınmıştır (aktaran Karadaği, 2013, s. 312). Bu eserin istinsah tarihi ile ilgili 1260/1844 tarihi (aktaran Karadaği, 2013, s. 312) ile 1297/1879 tarihi (aktaran Karadaği, 2002, s.19) verilmektedir.

Molla Çeli

Irak’ın İmadiye bölgesindeki Kubahan Medresesinde ders olarak okutulan Arapça kavaid kurallarını kendi hattı ile yazan dört hoca arasında Molla Çeli’nin adı geçmektedir. Bu yazma eser 1304/1886 yılına tarihlenmektedir. Bunun dışında bu ilim adamı hakkında malumat yoktur (el- Kıtani, 2009, s. 388).

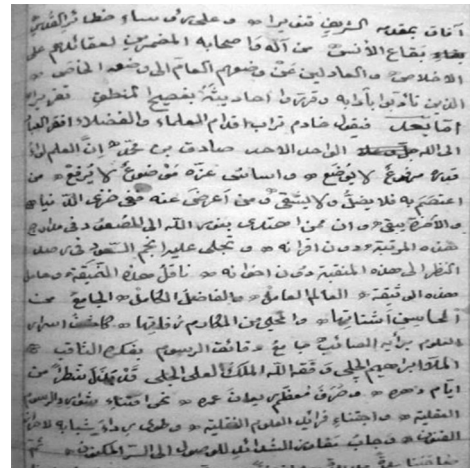
Belge 11: Molla Çeli'nin isminin geçtiği yazma nüsha

Molla İbrahim el- Çeli

1957 yılında Irak’ta verilen ilmi icazetnamede ismi icazet veren hocaların sıralamasında geçmektedir. Bunun dışında kendisi hakkında malumatımız yoktur.

Molla Şahab b. Mirzo Ali b. Haco Ziyanişi (1890-1947):

1890 yılında Çukurca’nın Ziyaniş (Işıklı) Köyünde doğdu. Yedi yaşındaki iken babasını ve kısa bir süre sonra da annesini kaybetti. Çukurcalı Evliya Bey kendisine sahip çıkarak bir adamı vasıtasıyla ilim tahsil etmek üzere Bamerne Medresesine gönderdi. Burada Molla Arif b. Mustafa Mamisi, Rêkani’nin yanında okudu. İcazetnamesini Molla Ahmed b. Abdülhadi Etruşi’den aldı. Tahsilini tamamladıktan

Belge 12: Molla İbrahim Çeli'nin icazetnamesi

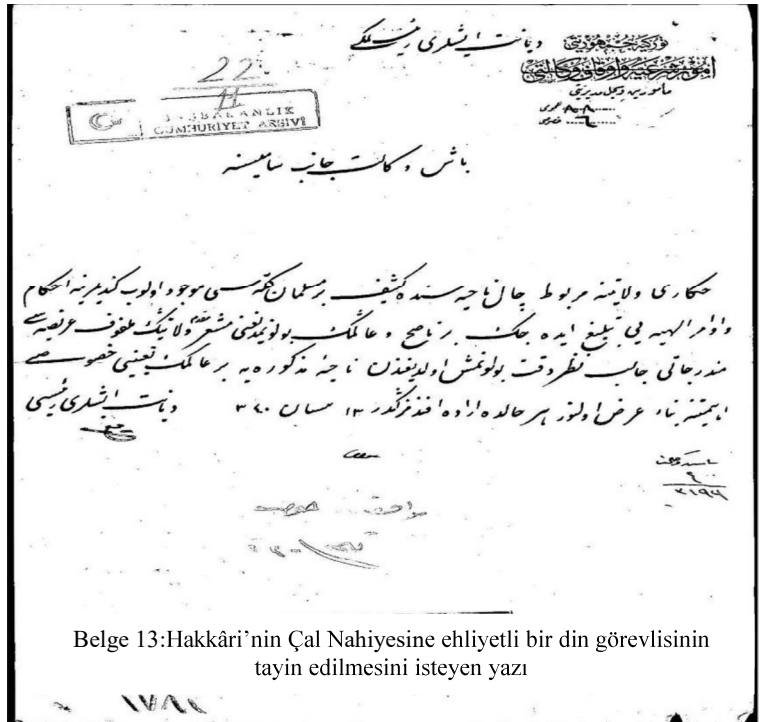

sonra memleketine dönmedi. Irak'ın çeşitli bölgelerinde görev yaptı. Âlim kimliği yanında şiirler yazmıştır. 1947 yılında Duhok'un Beraşi köyünde vefat etti (Mızuri, 1986, s. 124).

Çukurcalı Molla Haydar (ö. 1924)

Molla Haydar ilim ile meşgul olan köklü bir aileden gelmektedir. 1870'li yıllarda Çukurca'da doğmuştur. Babasının ismi Molla Nur Muhammed ve dedesinin ismi Abdürrahim'dir. Osman, Mustafa ve Hasan isimli kardeşleri vardı. İlk olarak Çukurca'daki Emir Şaban Camii medresesinde Arapça, Belagat ve Fıkıh derslerini okudu. Buradaki ilk eğitimini aldıktan sonra Zavite köyünde Molla Yasin Bırifkani'nin yanında eğitimine devam etti. Daha sonra Hakkâri Meydan Medresesinde Molla Yasin el- Hani'nin yanında uzun yıllar okudu (ed- Duhoki, 1997, s. 28). En son Vestan'a (Van- Gevaş) giderek orada ilmi icazetnamesini aldı (aktaran, Hatipoğlu,

kişisel görüşme, Temmuz 2017). Molla Haydar'ın icazetnamesi elimizde olmadığı için icazet veren hocanın ismini tespit edilememiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra Çukurca'ya döndü. Burada Emir Şaban Camisinde imam hatiplik yapmaya başladı. Bu görevinin dışında adı geçen caminin alt katında bugün odunluk olarak kullanılan hücrede öğrenci yetiştirmeye başladı. Birinci Dünya Savaşında Irak'a gitti. Burada Bamerne tekkesinde Şeyh Bahaeddin Efendi'nin yanında kaldı. Savaş bittikten sonra tekrar Çukurca'ya dönerek görevine devam etti. Müderrislik dışında herhangi bir görevle meşgul olmadığı için geçimini sağlamakta zorlanıyordu. Bunun üzerine Çukurca halkı Van Vilayetine müracaatta bulunarak Molla Haydar'ın

başka bir işle meşgul olmadan medresede talebe yetiştirdiği, başka bir gelirinin olmadığı ve ailesini geçindirmekte sıkıntı yaşadığı belirtilerek münhal olan Emir Şaban Medresesinde müderris olarak tayin edilmesi ve kendisine maaş bağlanması yönünde talepte bulundular. Bunun üzerine Van Vilayeti, Meşihata bir yazı göndererek münhal olan müderrislik kadrosu maaşlarından birinin Emir Şaban Medresesine tahsis edilmesi talebinde bulunur. Encümen-i İntihab-ı Me'murin-i İlmiyede yapılan müzakerelerden sonra 1 Ocak 1920 tarihinde Colemerg Kazası Çal Nahiyesindeki Emir Şaban Medresesine, münhal olan Amasya Livası Müderrislik maaşı (250 kuruş) tahsis edilir. (BOA. IST. MFT. MSH. SAID. 5379/1). Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe bilen Molla Haydar'ın; Muhammed Kamil ve Ataullah isimli iki oğlu ve Belkis ile Meryem isimli iki kızı vardı. Tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. 21 Nisan 1924 tarihinde Çukurcalılar Hakkâri'nin Çal nahiyesine ehliyetli bir din görevlisinin tayin edilmesini isteyen bir yazıyı Diyanet İşleri Başkanlığına yazmışlardır. Bu yazıdan Molla Haydar'ın bu yıl içerisinde vefat ettiği anlaşılmaktadır (BCA 30-10- 0-0 / 26 - 149 - 11, 21.04.1924). Nitekim Molla Haydar'ın yeğeni Molla Mahfuz Aydın, kendisi 2 yaşında iken Molla Haydar'ın vefat ettiğini belirtmiştir (Mahfuz Aydın, kişisel görüşme, Temmuz 2017). Mahfuz Aydın 1341 (1922)

doğumludur. Bu da Molla Haydar'ın 1924 yılında vefat ettiğini teyit etmektedir. Molla Haydar'ın zengin bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphanenin bir kısmı Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Müslüman ve Nesturi çatışması esnasında yok olmuştur. Geriye kalanlar da Cumhuriyet dönemindeki kovuşturmalarda yok olmuştur. Kendi el yazısı ile istinsah ettiği yazma bir eseri günümüze ulaşmış olup yeğeni Molla Hüsameddin Aydın'ın özel kütüphanesinde korunmaktadır.

Molla Haydar birkaç özelliği ile temayüz etmiştir. Çok dindar bir Müslüman olup zahidane bir yaşam sürmüştür. Günde bir öğün yemek yediği aktarılmaktadır. Çok takvalı olup zamanın çoğunu ibadet ile geçirirdi. Zahidane bir hayat sürmesine rağmen Şeyh Bahaeddin Efendi'nin bütün ısrarlarına rağmen onun halifelik tekliflerini kabul etmedi. Sadece bir mürit gibi kendisine intisap etti ve her yıl düzenli olarak onu ziyaret etti (Hibetullah Hatipoğlu, yüz yüze görüşme, Temmuz 2017). Hem öğrencilik döneminde hem de müderrislik döneminde çok kitap okur ve mütalaalarda bulunurdu. Özellikle müşkül fikhi meselelerin çözümüne ilgi duyardı. (ed- Duhoki, 1997, s. 27). İnsanlar o dönemde davalarının halli için Molla Haydar'ın yanına gelirlerdi. Molla Haydar'ın vermiş olduğu fetvaya göre davalarını çözerlerdi. Sadece Müslümanlar değil bölgedeki Hristiyan Nesturiler de kendi aralarındaki davaların halli için ona başvururlardı. Bu durum Nesturiler Türkiye dışına çıktuktan sonra dahi devam etmiştir. Molla Hibetullah Hatipoğlu'nun aktardığı anekdota göre; Çukurca yakınlarındaki Bêdkar köyünde Yusuf isimli bir köylü tarlasında çalışırken Hristiyan olan iki kişiyi görür. Onlara “Hayrola nereye gidiyorsunuz?” diye sorduğunda onlardan birisi yanındaki arkadaşı ile aralarındaki bir davanın halli için Çukurca'ya Molla Haydar'ın yanına gideceklerini söylemiş. Köylü de onlara “Niçin Molla Haydar'a gidiyordunuz? Sizin davanızı çözecek papazınız yok mu?” diye sormuş. O da “Molla Haydar gibi adil ve hakkaniyetli hüküm verecek kimsemiz yok.” diye cevap vermiş. Ertesi gün iki Nesturi'nin Çukurca'dan döndüklerini gören köylü tekrar onlara sormuş: “Ne oldu? Davanızı çözdünüz mü?” Onlardan birisi “Evet çözdük” demiş. “Peki, dava hanginiz lehinde sonuçlandı? Diye sorunca, Hristiyan adam “Davayı arkadaşım kazandı” demiş. Bunun üzerine köylü tekrar sormuş “O halde sen davadan memnun musun”? Hristiyan adam şöyle demiş: “Molla Haydar hüküm verir de bu kabul edilmez mi”? (Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017).

Çukurcalı Molla Osman Nuri Aydın (ö. 1964)

Molla Osman, Molla Haydar'ın küçük kardeşidir. O da ilk eğitimini Çukurca'da aldı. Daha sonra İmadiye, Bırifkan ve Nehri de okudu (Hibetullah Hatipoğlu, yüz yüze görüşme, Temmuz 2017). Burada belli bir müddet okuduktan sonra Erbil'e bağlı Maveran Medresesinde okudu. Arkadaşı Molla Muhammed Emin Goyani ile beraber 11 Kanun-ı Sani 1323 (24 Ocak 1908) tarihinde buradan ayrıldı.

Belge 14: Molla Haydar'ın kendi el yazısı ile istinsah ettiği eserin ilk sayfası

وهو عن محي الدين الخيري وهو عن محمد
السبوي وهو عن عبد الرحمن السليماني
وهو عن حيدر الماوري الشهير بالحداد
الاول وصح عن محمد صالح الصفوي وهو
عن والده العلامة اسماعيل أفندي الصفوي
وهو عن والده العلامة ابراهيم أفندي وهو
عن والده العلامة حيدر الثاني وهو عن والده

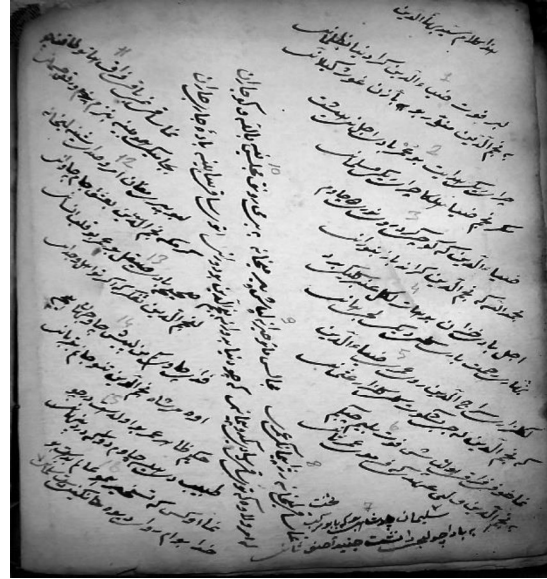
Belge 15: Molla Muhammed Emin Goyani'nin Osman Nuri Efendi ile Maveran'dan ayrıldıklarına dair yazı

Bu tarihten itibaren bölgeden ayrılarak İstanbul'a gitti. Burada Dar'ül- Funun İlahiyat Fakültesine kaydını yaptırdı. Diploması elimizde olmadığı için tam olarak hangi tarihler arasında burada okuduğu belli değildir. Biz bunun 1908 ile 1914 yılları arasında gerçekleştiğini tahmin ediyoruz. İstanbul'da okurken fakültede özellikle hocası Arapgirli İsmail ve Sultan Ahmet Camii imam hatibi Şeyh Muhammed Şefik Arvasi'den istifade etti. Bu dönemde İstanbul'da yaşayan Bediüzzeman Said-i Nursi ile de arkadaşlık kurmuştur (Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017). İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra ilk olarak ataması Harput'a yapılmıştır. Daha sonra Irak Süleymaniye şehrine müderris olarak atandı.

Burada bu görevi ifa ederken Irak İngilizler tarafından işgal edildi. 1926 yılında Türkiye ile Irak arasında sınır antlaşması yapıldıktan sonra memleketi Çukurca'ya döndü. Bu dönemde abisi Molla Haydar vefat etmiş, Emir Şaban Camii imam hatipliğini Molla Taha yapıyordu. Molla Osman memleketine yerleştikten sonra dini tedrisat ile meşgul olmadı. Her yıl kış mevsimlerinde Malatya ve Elazığ vilayetlerine giderdi. Orada yaşayan dostları vardı. Molla Osman'ın güzel bir hattı vardı. Hayatı boyunca hiç evlenmedi. 15 Aralık 1964 tarihinde Çukurca'da vefat etti (Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017).

Resim 16: Osman Nuri Aydın

Belge 17: Osman Nuri Efendi'nin el yazısı ile istinsah ettiği Kürtçe bir şiir

Sonuç

Hakkâri'nin Çukurca ilçesi coğrafi konumu, köklü tarihi ve zengin kültür yapısı ile önemli bir ilçe merkezidir. Coğrafi konumu itibarıyla gözden uzak bir bölgede yer almasına rağmen zengin bir kültür dünyası oluşturmuş ve çok önemli ilim adamları ve edipler yetiştirmiştir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dini gelenekleri uzun bir süre beraber yaşamışlardır. Birinci dünya savaşı esnasında bu ahenk bozulmuş ve bu kargaşada birçok tarihi yapı ve el yazması eser zarar görmüştür. Çukurca; Hakkâri, Van, Şırnak, Duhok ve Urmiye bölgesinde yayılmış olan Hakkâri kökenli aşiretlerin kökenlerini dayandırdıkları bir coğrafyadır. Çukurca'nın Kürtçe ismi "Çel" olup zirve, yüksek tepe anlamlarına gelir. Osmanlı kaynaklarında Çukurca için "Çal" kelimesi kullanılmıştır ve çukur anlamına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarının bu isimlendirmeyi kullanmaları, "Çal" isminin "Çel" sözcüğü ile benzerlik kaydetmesinden ve "Çal" isminin Osmanlı'nın başka bölgelerinde de kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat'ın 1839'da ilanından sonra bölgedeki Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla yeni bir idari yapılanmaya gidilmiştir. Bu tarihten Cumhuriyet dönemine kadar Çukurca, bazen Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye bazen de Hakkâri sancağına bağlı bir kaza olarak varlığını devam ettirmiştir. Çukurca; tarihi cami, kilise bakımından oldukça zengin bir bölgedir.

Bu çalışmada tarih boyunca Çukurca'da yetişmiş ya da aslen Çukurcalı olan ilim adamlarının izini sürülerek hayatları, ilmi çalışmaları ve eserleri tanıtılmaya çalışılmıştır. İsimlerine ulaştığımız Çukurcalı ilim adamlarının bir kısmı Çukurca'da yaşamış iken bir kısmı da Çukurca dışında yaşamışlardır. Araştırmamız neticesinde ulaştığımız Çukurcalı ilim adamları şu şekilde sıralanabilir: Ahmed-i Hani (1651- 1709), Ömer b. Ahmed el- Çeli, el- Mayi (1635- 1710), Molla Şahab b. Mirzo Ali b. Haco Ziyanişi (1890-1947, Mela Ali Ertoşi, Salih b. Ahmed Maronisi, Mevlana Muhammed el- Çeli Efendi, Abdullah b. Mustafa el- Pınyanişi, Molla Abdurrahman el- Çeli, Abdussamed b. Mevlana Mahmud Banki, Mela Hesên Çeli, Molla Ahmed el- Çeli, Muhammed Salih el- Çeli, Molla Çeli, Molla İbrahim el- Çeli, Çukurcalı Molla Haydar (ö. 1924), Çukurcalı Molla Osman Nuri Aydın (ö. 1964).

Kaynakça

Badi, İ. (2017), Kovara Dirok Payiz 16, Duhok, 106- 127.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Mühimme Defteri: 29, 52, 888.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, BCA. 30-10- 0-0 / 26 - 149 – 11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. A. {DVNSHM.d...No: 69. Hk: 241, S. 118.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. IST. MFT. MSH. SAID. 5379/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.SYS.100.7/14.

Doğan, C. (2012/2), “Bedirhan Bey İsyanı, Tanzimat’ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (ss. 15- 38), Sayı: 12.

Doski, Tahsin İbrahim, *Mu'cemü's- Şuarai'l- Ekrad*, Weşanxana Spîrêz, Duhok 2008.

ed- Duhoki, Mela Muhammed Said Yasin, (1997), *Fudela Bahdinan*, Duhok.

El- Kıtani, M. (2009), *Medrestu Kuba- Kubahan*, Duhok.

El- Kıtani, M. (2010), *el- Mesacid ve'l- Medaris ve'l- Ulema ve'l- Mahtutat fi İmaretı Badinan el- İmadiye*, Matbaat Havar, Duhok.

Erzurum Vilayet Salnamesi, 1287 (1870), Erzurum.

Evin, M. H. (2000), *Van Vilayet Salnamesine Göre Van Vilayeti*, Basılmamış Bitirme Tezi, Mersin.

Hurşid, M. (1997), *Seyahatname-i Hudud*, Simurg Yayınevi, İstanbul.

Hüseyini, A. (2015), *Pênc Belgenamey Mêjûyî Sebaret be Rojgarî Cengî Çaldıran*, Kovara Jîn, Salî Heftem, Silêmaniyê.

Kaplan, Y. (2013), “Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdinan ve Nehri”, *Uluslararası Seyyid Tahavi Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, (ss. 107- 130), 24-26 Mayıs.

Kaplan, Y. (2016), *Pınyanış Hükümeti*, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu*, (ss. 479- 524), 14- 16 Kasım, Ankara.

Karadağı, M. A. (1999) *Bojandinewey Mêjûyî Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekaniyanawe* (6 Cilt). Süleymaniye.

Karadağı, M. A. (2013), *Kunuz'ul- Ekrad* (2 Cilt). Süleymaniye.

Mızuri, A. (1986), *Mela Şahabê Hekari*, Kovara Beyan, s. 124, Duhok.

Salname-i Devlet, 1269 (1853), İstanbul.

Salname-i Devlet, 1270 (1854), İstanbul.

Salname-i Devlet, 1271 (1855), İstanbul.

Salname-i Devlet, 1283 (1866), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1299 (1882), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1303 (1886), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1306 (1889), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1890), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1309 (1892), İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi, (1982), Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017: 1950- 1982 yılında arasında Çukurca Emir

Şaban Camiinde imam- hatip olarak görev yapmıştır. Molla Haydar Efendinin torunudur.

Halen Çukurca'da yaşamaktadır.

Mahfuz Aydın, kişisel görüşme, Temmuz 2017: Molla Haydar'ın yeğenidir. 1922 yılında doğmuş

olup halen Çukurca'da yaşamaktadır. Herhangi resmi bir görev yapmamıştır.

EXTENDED SUMMARY

Hakkari's Çukurca district is an important district Center with its rooted in history and rich culture, geographical location. It is the mountainous region between Mosul and Van regions. Even though geographically location is in an area out of sight it created a rich world of culture and intellectuals and very important literature. Muslim, Christian and Jewish religious traditions have lived in peace there. During the First World War, this harmony was broken and the chaos that many historic buildings and damaged manuscript works. In this study, we will try to introduce the scholars growing up in Cukurca throughout history or the scholars who originally from Çukurca. Scholar's trace; scientific studies of their lives, and their works. Çukurca; is distributed to Hakkari, Van, Sirnak, Duhok, Urmia and the the Nomadic Tribes of Hakkari 's origin is derived from Çukurca. Çukurca's Kurdish name is 'ÇEL'; its meaning is high Hill Summit. In Ottoman Empire's sources, the word "ÇAL" has been used for Cukurca with the of pit. Ottoman sources use to call this "ÇEL" name because "Çal" is a Word from saving and similarity with "ÇEL"it also was used the name at the other parts of the Ottoman Empire. "ÇEL" or "the Castle of ÇEL" is firstly seen in İdris-I Bitlis-i's letter sent to Sultan Selim I in 1515. In this letter there was an important map that showed the major cities in the region and their management of the position and who stated them. In this map Çelen Castle and now Çukurca the south of Bervari in Iraq borders Hira in the region, described as Bala and Betanur Castles, Hakkari orders Sayyid Muhammad Bey seem bonded to under the management of a person called Bayrak Bey. Katip Çelebi (d.. In 1657 in work called Cihannüma ; in term (1631-1632) there was information about HAKKARİ and bounded seignioity.And it also gave information about Çukurca's political and geographical situations.. . According to this Çelen Castle is a special place principality There are many castles and places attached to it. But once it was a place attached to Hakkari . Another important work providing information related to Çukurca is the Hakkari' s Amir Yahya Bey (d. 1617) and Mir İmadeddin's (d.. 1640) clerk Tatiana from 1634 until 1587 by the printer Of Hakkari history ' 631-page Persian manuscripts. As In the book being conveyed the Emir of Hakkari, Emir Şerefhan (1629-1633); had appointed Sayyid Muhammad Bey as administrator To Cukurca. When Amir İmadeddin, 1633 took the lead; he had some problems with his uncle Seyyid Muhammed. Thereupon the Imadeddin sent a military force to Çukurca under the command of brother Tatarh (Teterxan) .Sayyid Muhammad Bey arranged a force to fight by Pınyanışi, Tuxubi, and Tiyari. Cukurca landlords Piroz Bey who the rulers of Çukurca based upon their ancestor (Piroz Bege Çeli) was helping him. Sayyid Muhammad's forces crossed the defence in Cukurca's castle. Tatarhan; captured a few mansion after a long-running siege . When Siege of Castle lasted long İmadiyeli's came to help to the ones in caste. On top of that Mir İmadeddin himself took the new military forces of himself and came to the help of his brother Tatarhan. he brought the cannon ball together. Closed to the Castle Muslims and Nestorians were prepared for the battle of life and death. Despite taking the army's control into hands and hitting a long time İmadeddin failed to drop the castle with the Cannon balls. On top of this he ordered to his brother to break the Pınyanışi's spirituality, Pınyanış's zone break, burn away, leave no stone upon stone clearance. Although Tatarhan did his best, he couldn't break the spirituality of the ones inside the castle and failed. After a long siege at the Castle, end of the gunpowder and due to the closure of the outgoing water way to the Castle fortress will be provided with the safety they surrendered to İmadeddin. This is the first time in history a great Cannon of balls using in the havoc of Cukurca and caused a large destruction. Cukurca Castle were destroyed and villages belonging to Pınyanışi's were pulled down. In This work apart from Çukurca Castle; it mentioned about stone mansions of Cukurca. This situation show that the stone houses of Çukurca were built at an earlier time. Piroz Bey's grandsons have made managerial capacity as tribal chiefs from the Republican era up to this date in Çukurca. Because the castle of Çukurca was demolished this familystayed at these stone Mansions for the purpose of hosting; shelter, have used for management purposes and defense. Reforms were made to the new administrative structure by eliminating the Kurdish

principalities in the region in 1839 together with the declaration. This means that now instead of local Governor; Central Governor appointed a governor of province, caimacam or a manager from the center and the management would be provided by them. From that date to Turkish Republic Time Çukurca was sometimes bounded to Çolemerik as a township and it was sometimes a district bounded to the sanjak Hakkari.

Çukurca is a rich region with its the historic Mosque, Churches. Some of the Schoolars we reached their names lived in Çukurca and some of them lived out of Çukurca. As the result of our research we identified three major family in Çukurca. The first of these is Mullah Omar el-Çeli (d. 1710) is a family XVII.Century Settled in Bervari in the Mayi village in Çukurca and left the zone and continued to religious schooling in the madrassas there. No one from the family was left after the death of Mullah Omar. The second most important family is Mullah Haider's family came to Çukurca in XVII. century from İmadiye settled there in Çukurca in the period of Budak Bey. This family uses the last name Aydın. The third family is Mullah Hibetullah came from the village of Maye and settled in Çukurca Indeed,from this family Mullah Muhammad 1280 (1863) worked as a Muslim judge in Çukurca. This family used the last name Hatipoğlu. As a result of our study, we reach Çukurca's scholars as follows: Ahmed Al-Khani (1651-1709), Ömer b. Ahmed al-Çeli, al-Mai (1635- 1710), Mullah Şahab b. Mirzo Ali b. Haco Ziyanişi (1890-1947, Mullah Ali Ertoşi, Salih b. Ahmed Maronisi, Maulana Muhammad al-Çeli Efendi, Abdullah b. Mustafa al Pinyanişi, Mullah Abdurrahman al-Çeli, Abdussamed b. Maulana Mahmud Banki, Mullah Hasan al- Çeli ,Mullah Ahmed al-Çeli, Muhammad Salih al Çeli, Mullah İbrahim al-Çeli, Çukurcalı Mullah Haydar (ö.1924) Çukurcalı Mullah Osman Nuri Aydın (d.1964.)